

PROMENE

Postjugoslovenski
prostor tri
decenije kasnije

PROMENE

Postjugoslovenski prostor
tri decenije kasnije

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka
Beograd, 2024

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

UREDNIK

Goran Bašić

RECENZENTI

Prof. dr Sonja Tomović Šundić

Prof. dr Miran Komac

dr Predrag Petrović

ISBN 978-86-7093-275-3

PROMENE

Postjugoslovenski prostor
tri decenije kasnije

UREDNIK

Goran Bašić

SADRŽAJ

6	Goran BAŠIĆ O srećnim društvima i promenama koje sreću kvare Umesto predgovora	II	DRŽAVA BLAGOSTANJA vs. NEOLIBERALIZAM
16	Vesna GOLDSVORTI O istom: Tranzicija kao permanentno stanje	86	Marjan SVETLIČIČ Tranzicija sa aspekta države blagostanja i liberalizma: slučaj Slovenije
20	Aleksa ĐILAS Promene i prošlost	106	Vančo UZUNOV, Biljana PETREVSKA Generalne promene u ekonomskom sistemu Severne Makedonije u toku tri decenije samostalnosti
I	LEVIJATAN I HOMO BALCANICUS	116	Fikret ČAUŠEVIĆ Finansijska nejednakost i održivost države blagostanja: svijet i zemlje bivše SFRJ
26	Dejan JOVIĆ Peterostruka tranzicija na Zapadnom Balkanu	134	Gordana ĐUROVIĆ Tri decenije tranzicije u Crnoj Gori: ekonomski aspekti i periodizacija
42	Šaćir FILANDRA Bosna i Bošnjaci izvan Jugoslavije	146	Milica UVALIĆ Ekonomske promene u regionu Zapadnog Balkana i Srbiji
56	Ana ČUPESKA Makedonski demokratski (dis)kontinuitet (postjugoslovenski pregled)	162	Sanja FILIPOVIĆ Efekti tranzicije na blagostanje i nejednakost u zemljama bivše SFRJ
70	Mitja ŽAGAR Pomračenje svetle budućnosti: Nekoliko misli o sadašnjosti i budućnosti <i>levice</i> (u 20 teza)		

**III
SVET OKO NAS**

184
Rastko MOČNIK
Promene, krize i rat

200
Slavo KUKIĆ
Etnonacionalizam – najkancerogenija
prijetnja Bosni i Hercegovini
kao državi i društvu

212
Rubin ZEMON
Severna Makedonija, zemlja
velikog društvenog diverziteta,
kontraverzi i izazova

226
Suzana IGNJATOVIĆ
Postsocijalistička Srbija
između retradicionalizacije
i refleksivne modernizacije

238
Danijela VUKOVIĆ ČALASAN
Romi i Egipćani u Crnoj Gori: Izvan
društveno-ekonomske i političke arene

**IV
ŽIVOT JE TOK**

254
Čedomir ČUPIĆ
Vrednosti i promene političkog
i društvenog poretka

280
Lino VELJAK
Promjene u vrijednosnim
orijentacijama u Hrvatskoj

288
Petar ATANASOV
Društveni konflikt između
države i društava

302
Renata SALECEL
Pravo na apatiju?

314
Zlatiborka POPOV MOMČINOVIĆ
Društvo Bosne i Hercegovine
u vrednosnom ogledalu

328
Milica JOKOVIĆ PANTELIĆ, Vladimir MENTUS
Vrednosne orijentacije u
postsocijalističkoj Srbiji
– zakasnela modernizacija?

SUZANA IGNJATOVIĆ

Institut društvenih nauka, Beograd

Postsocijalistička Srbija između retradiconalizacije i refleksivne modernizacije*

Apstrakt

U analizama promena u postsocijalističkim društvima, uključujući Srbiju, govori se često o retradiconalizaciji, posebno u sferi porodice i rodni odnosa. Ovaj proces podrazumeva povratak predmodernih, tradicionalnih normi i vrednosti, a ujedno slabljenje nasleđa socijalističke modernizacije. U radu se predlaže pristup koji odbacuje monolitnost konceptata modernizacije i retradiconalizacije, analizirajući promene u oblastima porodičnog života i rodni odnosa. Najpre je preispitana teza o retradiconalizaciji kroz primere koji su znak detradiconalizacije ili selektivne modernizacije socijalizma. To znači da su neke tradicije opstale i u socijalizmu, a nisu oživele u postsocijalizmu. Zatim je nijansiran pojam retradiconalizacije kod identifikovanih primera gde se uvodi razlika između regulativne i značenjske tradicije, čime se pokazuje da postoje različiti nivoi retradiconalizacije. Takođe smo ukazali na to da neke socijalističke tradicije opstaju kao nasleđe socijalističke modernizacije i utiču na dominantne kulturne matrice u postsocijalizmu. Na kraju rada ukazali na elemente refleksivne modernizacije, čak i u društvu Srbije koje nije u rangu društava druge modernosti po svim teorijskim kriterijumima.

Ključne reči: retradiconalizacija, detradiconalizacija, refleksivna modernizacija, postsocijalistička tranzicija, Srbija

1. Uvod

Istorijski posmatrano, socijalistička modernizacija se zasnivala na većini principa koje teorijski pojam modernizacije podrazumeva: uspon nauke i tehnologije, desekularizacija, opadanje tradicionalnih obrazaca. Šta se dešavalo sa modernizacijskim nasleđem socijalizma u zemljama gde on napušten pre nekoliko decenija? Ako pitanje stavimo u okvir stare dileme teoretičara modernizacijskih procesa o konvergenciji nasuprot perzistenciji tradicionalnih vrednosti, da li je došlo do jačanja tradicionalnih vrednosti ili do specifične konvergencije u koju se uključuje i dodatni sloj socijalističkog nasleđa kao „nove tradicije“?¹

Neka istraživanja su ukazivala na reverzibilnost modernizacije kroz tezu o retradiconalizaciji (Commercio, 2015; Nenova, 2021). Kako se problem modernizacije i retradiconalizacije objašnjava na slučaju tranzicijske Srbije? Izgledalo je da se Srbija zaglavila u „mozaičkoj“ modernizaciji koju čine razni nivoi modernosti po društvenim domenima, a usled retradiconalizacije dolazi do regresije u nekim

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija.

¹ Inghart je ovu dilemu (konvergencija ili perzistencija vrednosti) rešio trećom opcijom: vrednosti će se menjati u istom pravcu, ali paralelnim kolosecima, tj. biće oblikovane specifičnim prethodnim istorijskim procesima po principu „pređenog puta“ (*path dependency*) (Inglehart, 2000). Verovatno je ova tvrdnja najbliža onome što se dešavalo u postsocijalističkim društvima.

oblastima, posebno u domenu porodice, rodnih odnosa, religije i etniciteta. Ako su se ovi procesi dešavali, Srbija ne može da pređe u fazu tzv. „druge modernosti“, koju odlikuje refleksivnost, individualizacija, gubljenje značaja kolektivnih identiteta i tradicijskih normi. U radu ćemo preispitati ove teze kroz tri segmenta. Prvo, preispitujemo tezu o retradicionalizaciji i dualizam tradicionalno-moderno, pokušavajući da razlučimo u kom obimu je došlo do retradicionalizacije u periodu tranzicije, a koliko je opstalo socijalističko modernizacijsko nasleđe.² Drugo, pokazaćemo da postoje različite vrste retradicionalizacije, a njihov domet i relevantnost moraju biti nijansirani. Treće, ukazaćemo na naznake refleksivne modernizacije u društvu Srbije. Analiziraćemo pomenute procese u oblastima porodice i rodnih relacija, budući da se u ovim domenima najčešće pominje teza o retradicionalizaciji.

2. Retradicionalizacija i detradicionalizacija

Teza o retradicionalizaciji postaje popularna tokom postsocijalističke tranzicije (Commercio, 2015). Iako to nije uvek eksplicirano, ona je supstantivno pojmovno povezana sa suprotnim procesom *detradicionalizacije*, koja čini važnu komponentu modernizacije (Giddens, 1996). Kao distinktivna odlika postsocijalizma, retradicionalizacija se definiše kao „povratak tradicionalnih vrednosti, porodičnog života i religije“ (Kligman, citirano u Nenova, 2021: 158). Pojam retradicionalizacije se često koristi za objašnjenje položaja žena u postsocijalizmu i eksterni pritisak da se žene povuku iz javnog života (Nenova, 2021).³ Kao pokazatelji retradicionalizacije navode se opadanje učešća žena u političkom životu, ograničenje reproduktivnih prava ili povlačenje sa tržišta rada (Nenova, 2021; Galić: 2018). Konkretno, u slučaju rodnih odnosa i uloga, retradicionalizacija često označava vraćanje žena u domaću sferu, tj. povlačenje iz javnog života (Nenova, 2021).⁴ Međutim, novija istraživanja postsocijalističkih društava su pokazala da procesi nisu tako jednoznačni i izgleda da je proces retradicionalizacije daleko manjeg obima nego što se predstavljalo (Commercio, 2015; Nenova, 2021).

U Srbiji se pojam retradicionalizacije koristi nezavisno od dominantnog paradigmatkog okvira ili oblasti istraživanja (Vujadinović, 2006; Blagojević, 2013). Ona se pominje u različitim istraživačkim temama. Retradicionalizacija se povezuje sa desekularizacijom ili jačanjem uloge (tradicionalnih) verskih organizacija u Srbiji ili Hrvatskoj (Galić, 2018; Blagojević, 2013). Takođe se ističe da je retradicionalizacija imala ulogu u odnosu žena prema roditeljstvu, pozivajući se na „dubok i korenit povratak tradicionalizmu“ i otpor prema modernizaciji (Blagojević, 1997). U istraživanjima rodnih odnosa, ističe se proces repatrijarhalizacije, pad učešća žena u politici, povlačenje žena sa tržišta rada (Blagojević, 2002; Bolčić & Milić, 2002). Pored toga, retradicionalizacija ima specifične odlike u Srbiji, jer se povezuje sa

² Tradicionalne vrednosti nisu monolitne niti obavezno povezane sa antimodernizacijskim tendencijama. Tako Inglehart navodi primer SAD kao visokorazvijene ekonomije sa snažno zastupljenim tradicionalnim vrednostima i uverenjima (Inglehart, 2000).

³ Pojam retradicionalizacije je korišćen u analizi specifične faze samoupravljanja, nakon ostvarenih pomaka u emancipaciji žena, kada je dobila zamah politika povratka žena u domaću sferu i smanjenja njihovog „društveno-političkog angažmana“ (Milinkov, 2014).

⁴ U osnovi teze o retradicionalizaciji nalaze se pojmovi: tradicija (u smislu veberovskog delanja), tradicionalnost (u istorijskom smislu predmodernosti) ili tradicionalizam (vrednosna i ideološka orijentacija). Ovde ne možemo ulaziti u detaljnu teorijsku raspravu, ali reklo bi se da zagovornici retradicionalizacije najčešće koriste pojam u drugom i trećem značenju.

drugačijim situacionim faktorima u odnosu na druge zemlje postsocijalizma (ekstremne okolnosti rata, promene državnih granica, ekonomski pad, izolacija) (Tomanović & Ignjatović, 2004). Najpre ćemo pogledati suprotan proces koji je istorijski prethodio retradicionizaciji – detradicionizaciju – koja je bila deo socijalističke modernizacije.

Već u prvom koraku povezivanja detradicionizacije i retradicionizacije vidimo da tradicije nisu samo nasleđe prošlosti niti nužno „konzervativne“, već da stalno nastaju, menjaju se i nestaju, u smislu: „svaka teorija tradicije mora biti usmerena na sada i ovde, tj. kako društveni akteri reprodukuju tradiciju kroz specifičan odnos prema prošlosti“ (Gross, 2005: 291; Hobsbawm & Ranger, 2013). Primer „reprodukcije tradicije“ još u periodu socijalističke modernizacije bila je dominantna kulturna praksa prema kojoj socijalističko prihvatanje obrazovanja žena postaje neka detradicionizovana vrsta miraza, čime se objašnjavala opredeljenost roditelja da više podstiču školovanje ženske nego muške dece (Ignjatović & Bošković, 2017). Na tom tragu socijalistički modelovane tradicije je i uverenje većine muškaraca i žena dvadeset godina nakon napuštanja socijalističkog državnog uređenja da „imati posao je najbolji način za ženu da bude nezavisna osoba“ (Ignjatović et al., 2011).

Naravno, socijalistička modernizacija je bila selektivna. Socijalističko nasleđe je i „rodni ugovor“ sa dualnom asimetrijom (egalitarnost u javnom životu, asimetrija u privatnom domenu). Stavovi o egalitarnim rodnom odnosima opstali su kroz uverenja o potrebi ekonomske samostalnosti žena, obrazovanju i principijelnoj ravnopravnosti učešća u javnom životu, ali oni su deo sklopa odbacivanja tradicionalizma kao ideološke matrice. Asimetrične rodne matrice utemeljene u socijalizmu opstale su kroz period postsocijalizma do danas, čak i kada su regulativno promenjene. Nasleđe socijalizma vidi se u uverenju da žene treba da idu ranije u penziju nego muškarci, uprkos realnom trendu koji ide ka izjednačavanju granice za penziju (Ignjatović et al., 2011). Relativno dugo porodijsko odsustvo (i odsustvo radi nege deteta) takođe je nasleđe socijalizma koje je opstalo do danas. Iako su neki elementi socijalne politike i ekonomije otišli u pravcu tržišnog modela, ovaj model nije. Skraćenje odsustva sa tržišta rada bi paradoksalno vodilo do „domestikacije“ žena na duži rok. Primer promene u rodnom ugovoru socijalizma jeste postepeno izjednačavanje starosne granice za penziju za muškarce i žene. U opštoj populaciji i javnom diskursu, ova promena nije prihvaćena kao opravdana (osim kod visokobrazovanih kategorija žena) (Ignjatović & Bošković, 2017).

Kada je reč o porodičnim odnosima, reklo bi se da je detradicionizacija bila stabilan trend, čak ako se uzme u obzir njena pomenuta selektivnost i specifičnosti nekih društvenih kategorija. Ako se pogleda segment socijalne kontrole u domenu heteronormativnih porodičnih odnosa, ogromna većina ispitanika SFRJ (osim Kosova) navela je 1989. godine da njihova porodica nije imala uticaj na izbor bračnog partnera, a to je važno i za muškarce i žene. Ovo pitanje je praktično već tada bilo opsoletno za anketna istraživanja. Ova dominantna norma govori o temeljnoj promeni u domenu porodičnog života, od tradicije ka modernosti. Slično je sa pitanjem o uticaju porodice na izbor škole, za većinu ispitanika porodica nije imala uticaj na izbor škole.⁵

⁵ Korišćeni su podaci iz istraživanja Društvena struktura i kvaliteta života, Konzorcij instituta društvenih nauka Jugoslavije IDIS, Zagreb. Izvor: arhiva IDN.

Možda će kritičari prigovoriti da se u Srbiji retradicionalizacija očitava u relativno stabilnim stopama bračnosti i razvoda, uz vrednovanje formalnog braka i spor porast kohabitacija, što predstavlja odstupanje od tzv. „druge demografske tranzicije“. Iako se i ovi pokazatelji menjaju, kako ćemo kasnije pokazati, nije realno da je reč o ogromnom talasu retradicionalizacije u porodici o kojoj govori Milić (2004: 15): „U celini, kako prema formi, tako i prema sadržaju, promene koje se iskazuju u poslednjoj deceniji ukazuju da se na svim frontovima porodičnog života vraćamo na tradicionalne i patrijarhalne modele ponašanja i vrednosti“. Slično tome, govori se o „(...) eksploziji vertikalno proširenih porodica“ kao radikalnoj promeni srodničke strukture porodice (tačnije „domaćinstva“ u analizi autorke) (Miletić-Stepanović, 2006: 102). Udeo „proširenih porodica“ nije potvrđen drugim istraživanjima da bi se govorilo o nekoj dubinskoj retradicionalizaciji, već i dalje dominiraju nuklearne porodice (Blagojević, 1997). Osim toga, ni suptilniji pokazatelji nisu ukazivali na retradicionalizaciju. Ispitanici istraživanja većinski su odobravali vanbračnu zajednicu, čak i kada je nisu masovno praktikovali u periodu prvih decenija tranzicije.

Iako je teza o retradicionalizaciji bila popularna na početku tranzicije, u mnogim postsocijalističkim zemljama je dovedena u pitanje. Tvrdnja da dolazi do povratka žena u domaću sferu nije potvrđena u ekonomskoj sferi. Ispostavilo se da je opstao model porodice u kojoj muškarac i žena zarađuju (*dual-earner families*), kao i da se nije povećao rodni jaz u platama (Nenova, 2021). Javni diskurs o koji je zagovarao tradicionalizam kao ideologiju, više je bio racionalizacija postojećih kriznih procesa kroz veličanje uloge žene u porodici usled visoke nezaposlenosti. Kada je reč o Srbiji, iako se tvrdilo da se žene povlače u domaću sferu, nivo zaposlenosti odnosno aktivnosti radne snage po polu menjao se zavisno od ekonomske situacije i ne ukazuje na proces retradicionalizacije. U Srbiji, stopa nezaposlenosti radno aktivnih žena i muškaraca bila je slična 2020. godine (oko 9%), a u strukturi zaposlenih proporcionalno većinu čine udate žene (baš kao i kod muškaraca oko 60%), što svakako ne ukazuje na povlačenje žena u domaću sferu (Republički zavod za statistiku, 2020; 2021). Naravno, strukturne razlike na tržištu rada korespondiraju sa konjunktornim promenama, pa se sektor sa većinskom populacijom žena može naći u različitoj situaciji od dominantno „muškog“ sektora. Ovde nema potrebe dodatno ulaziti u pokazatelje u sferi obrazovanja o nivou postignutog školovanja, gde se rodni balans održao od perioda socijalizma (Ignjatović & Bošković, 2017).⁶

3. Nijanse retradicionalizacije: značenske i regulativne tradicije

Iako retradicionalizacija i detradicionalizacija imaju suprotne valence, pokušaćemo da primenimo Grosovu reviziju ovog drugog pojma da ukažemo na potrebu da se nijansira pojam retradicionalizacije, čak i kada je ona identifikovana u postsocijalističkim društvima. Preispitujući nedostatke teorijskih objašnjenja „druge“ modernizacije, Gros tvrdi da postoje razni nivoi procesa *detradicionalizacije*, jer tradicije na različite načine „regulišu i ograničavaju društvenu akciju“

⁶ Jednaka zastupljenost žena u obrazovanju ili u sferi rada (npr. u sektoru nauke) ne isključuje postojanje rodne neravnopravnosti u mnogim segmentima (donošenje odluka, upravljanje, mobing). Ovde se ne bavimo pitanjem rodne ravnopravnosti, već nas zanima kako je došlo do retradicionalizacije i narušavanja nasleđa socijalizma.

(Gross, 2005: 288).⁷ Kulturne prakse koje se održavaju imaju različitu svrhu i formu. On razlikuje značenjski-konstituišuće tradicije (*meaning-constitutive traditions*) i regulativne tradicije (*regulative traditions*) (Gross, 2005). Regulativne tradicije dovode do isključenja pojedinca u slučaju da se ne poštuju one koje su glavne za identitet zajednice. Za razliku od regulativnih tradicija koje sa procesom modernizacije opadaju, značenjski-konstituišuće tradicije zadržavaju važnost, jer na simboličkom nivou daju smisao. Gros je ustanovio da su u zapadnim društvima ipak opstale i neke regulativne tradicije, posebno u domenu porodice. Na primer, u sferi intimnosti se menja „svetost“ doživotne uzajamne posvećenosti heteroseksualne dijade onim što je Gidens nazvao „čista veza“. Neke regulativne tradicije su bile dominantne i u zapadnim društvima, ali se sada nalaze u procesu promene, kao što je heteronormativna regulacija braka (Gross, 2006). Međutim, ima dosta značenjski, simbolički otpornih tradicija (rituali i običaji vezani za brak). Ova Grosova postavka razbija dualizam modernizacija–tradicija, jer prihvata da i u društvima „visoke“ modernosti opstaju obe vrste tradicije.⁸

Veliki deo retradiconalizacije u Srbiji obuhvata značenjski-konstituišuće tradicije. Ako se retradiconalizacija izjednačava sa desekularizacijom, tj. „renesansom religije“, treba pažljivo razdvojiti indikatore ovog procesa. Socijalistička modernizacija je dosta radikalno napravila instant proces ukidanja regulativnih tradicija koje su bile povezane sa religijom (od sekularizacije obrazovanja pa do prava na abortus), ali ona se „vratila“ kao značenjski-konstituišuća forma koja zadržava neke elemente važne za identitet, ali nije restriktivna i obavezujuća. Prva funkcija desekularizacije bila je identitetska u smislu nacionalne identifikacije. Legitimizacijom nacionalnog identiteta, religija dobija svoje mesto u kreiranju ili rekonstruisanju nacionalnog identiteta. Takođe su religijske organizacije (pre svega Srpska pravoslavna crkva) dobile određenu društvenu, ekonomsku i političku moć. Međutim, nisu sve dimenzije religije povratile normativnu snagu u domenu morala i socijalne kontrole (eksterne ili internalizovane). Recimo, istraživanja su pokazala permanentan jaz između deklarisanе religioznosti i odnosa prema ulozi religije u privatnoj sferi (Bajović, 2013). Jedan deo objašnjenja je u tome što pravoslavna normativna tradicija nije bila snažno regulativna čak i mnogo pre nešto što je nastupio proces retradiconalizacije ili desekularizacije u domenima porodičnog, sa daleko manje uplitanja u regulaciju reprodukcije nego druge religije, a pokušaji ograničavanja reproduktivnih prava su daleko manje efektivni (Ignjatović & Bošković, 2017; Ignjatović & Mijić, 2017).⁹

⁷ Klasične teorije modernizacije su bile suočene sa raznim formama „recidiva“ tradicije i postalo je jasno da neće biti linearnosti u prelazu od tradicionalnog ka modernom. Stoga su uvedene dve kvalitativno različite modernosti. U prvoj fazi modernizacije dolazi do delimičnog ukidanja tradicijskih obrazaca koji koegzistiraju sa modernim obrascima, a zatim nastupa „druga modernost“ koju odlikuje refleksivnost, individualizacija, radikalno opadanje značaja kolektivnih identiteta i tradicijskih normi (Beck et al., 2003).

⁸ O složenom odnosu retradiconalizacije i detradiconalizacije govori istraživanje partnerskih odnosa u društvu „druge modernosti“ kao što je Australija (Kirby, 2008). Iako regulativna snaga braka opada, a forme partnerskih odnosa se pluralizuju (rast kohabitacija, porast razvoda), ipak brak ostaje dominantna institucija zasnovana na potrebi da se monogamna veza legitimizuje, posebno kada se planira roditeljstvo. Zatim, Gidensov koncept „čiste veze“ kombinuje se sa konceptom romantične ljubavi. Takođe postoji potreba za legitimizacijom veze putem crkvenog venčanja (što čine i nereligiozni), kroz tradicionalnu praksu potvrđivanja „svetosti“ veze.

⁹ Regulativna tradicija koju je crkva otvoreno i snažno branila, bila je bračna heteronormativna dijada, suprotstavljajući se promenama u sferi partnerskih odnosa, seksualnosti i porodične sfere koje traži GLBT zajednica.

U opštoj populaciji stavovi o opravdanosti namernog prekida trudnoće pokazuju umereno prihvatanje ovog reproduktivnog prava, ali reproduktivna praksa ukazuje na stabilnost „abortusne kulture“ od socijalizma do kasnijeg postsocijalističkog perioda (Ignjatović & Bošković, 2017; Rašević & Sedlecki, 2011).

Drugi primer nijansiranja retradicionalizacije odnosi se na neke kulturne prakse vezane za religiju i rod. U periodu postsocijalizma, glavni akteri koji su prihvatili ili oživljavali stare tradicije bili su upravo oni koji su najviše bili zahvaćeni modernizacijskim procesom. Tako su u bivšim državama SSSR-a visokoobrazovane žene prihvatale tradiciju pokrivanja u islamu (Commercio, 2015). Čak i ako sveobuhvatno menjaju život žene (npr. povlačenje u domaću sferu), ove prakse su često suprotne dominantnom političkom diskursu sekularizacije (Commercio, 2015).¹⁰ Kao i u drugim postsocijalističkim većinski muslimanskim državama, pokrivanje postaje popularno kod visokoobrazovanih žena. To je drugačije u odnosu na predsocijalističku tradiciju koja je tretirana u socijalizmu kao relikv neobrazovane i nemodernizovane populacije (Ignjatović & Bošković, 2017). Već sama praksa promovisanja pokrivanja žena kroz razne podsticajne nagrade, javno odobravanje kroz masovne manifestacije pokrivanja, govori o tome da je u pitanju specifična retradicionalizacija kao lični čin.

4. Najava refleksivne modernizacije

Prema teoretičarima „druge modernizacije“, ova faza podrazumeva izrazitu detradicionalizaciju, individualizaciju i refleksivnost, individualizovano upravljanje rizicima sopstvenog „životnog projekta“ (Giddens, 1992; Beck-Gernsheim, 2002). Iako to može izgledati nerealno, u Srbiji se javljaju obrisi refleksivne modernizacije. Refleksivna modernizacija podrazumeva da „tradicionalizam i tradicija gube značaj“, da individue moraju same da kreiraju svoj životni put ne oslanjajući se na date podrazumevajuće kulturne šeme i prakse (Gross, 2005). U domenima porodičnog života i rodni odnosa vide se specifičnosti refleksivne modernizacije koje postaju podložne agensnosti, koja podrazumeva „nužnost biranja“, u smislu donošenja odluka i „pregovaranja“ oko društvenih uloga sa drugim akterima (Giddens, 1992, 1996; Beck-Gernsheim, 2002). Ako sledimo teoretičare modernosti koji kažu da ovi procesi nisu samo odlika visokorazvijenih društava, onda bi trebalo pronaći određene indikatore refleksivne modernizacije u Srbiji, čak zajedno sa procesom retradicionalizacije. U domenu porodice, refleksivnu modernizaciju očekujemo kroz pluralizaciju partnerskih i porodičnih modaliteta.

Nizak fertilitet i odlaganje rađanja spadaju u manifestacije tzv. „druge demografske tranzicije“. Važna odlika ovog demografskog modela jeste individualna perspektiva roditeljstva (Šobot, 2022). Iako Srbija nema sve odlike ovog modela, ipak se može reći neke bitne odlike reproduktivnih praksi korespondiraju sa refleksivnom modernizacijom. Može se reći i da je opiranje novih reproduktivnih praksi populacionoj politici i različitim intervencijama zapravo indirektan pokazatelj ove demografske tranzicije. Istraživanja su pokazala još sredinom devedesetih „individualizaciju“ roditeljstva kao društvene prakse (Blagojević, 1997) koji pokazuju da naročito visokoobrazovane žene donose odluke o rađanju više dece oslanjajući se

¹⁰ Praksa pokrivanja muslimanskih mladih žena, kao značenjski-konstitušuća tradicija ima elemente refleksivne prakse, uprkos tome što se odvija u društvima koja spadaju u „drugu modernost“ po većini kriterijuma.

na subjektivni osećaj zadovoljstva više nego na preduslove poput ekonomskih i materijalnih kriterijuma (Nikitović, Buturović & Ignjatović, 2018).

Možda će kritičari prigovoriti da su u Srbiji retradicalizacija očitava u relativno stabilnim stopama bračnosti i razvoda, uz vrednovanje formalnog braka i spor porast kohabitacija, što predstavlja odstupanje od Druge demografske tranzicije. Međutim, opstajanje institucije braka počiva na prednostima u odnosu na kohabitaciju, odnosno vanbračnu zajednicu, koja u Srbiji nema sve praktične prednosti kao brak. Imajući na umu metodološke ograde o populacionim trendovima, u 2020. godini, broj zaključenih brakova na 1 000 stanovnika iznosi 3,4, što je manje u odnosu na broj brakova u 2011. godine, kada je iznosio 4,9 na 1 000 stanovnika. Sa druge strane, broj razvedenih brakova je u porastu u poslednjih deset godina sa stopama 1,1 (2011) i 1,3 (2020) na 1.000 stanovnika (Republički zavod za statistiku, 2021). Takođe, Tomanović, Ljubičić & Stanojević (2014) ukazuju na blagi porast broja jednoroditeljskih porodica, što jeste znak pluralizacije porodičnih formi.

U novijim radovima koji ispituju promene vrednosti na globalnom nivou, stavlja se naglasak na *percepciju stabilnosti*, a ne prosti determinizam povoljnih ekonomskih uslova. Kao što Inglehart (2020) kaže, bitno je koliko se dugo akteri (obično na nivou jedne generacije) nalaze u uslovima koje percipiraju stabilnom egzistencijom. U skladu sa tim se onda modeluju vrednosti ka postmaterijalističkom modalitetu. U slučaju Srbije, poslednjih trideset godina odlikuju razni nivoi nestabilnosti, a posebno su kratki periodi izvesnih očekivanja u budućnost. Važno je reći da su mladi u Srbiji izloženi drugačijim rizicima nego u društvima visoke modernosti, oni žive u „hroničnoj društvenoj krizi“ (Tomanović, 2021). Na rizike se odgovara odlaganjem odluka ili pribegava „prečicama“ putem dostupnog socijalnog kapitala. Ipak, nova istraživanja pokazuju da životni tok mladih u Srbiji ima neke odlike refleksivne modernosti, uprkos familizmu i oslanjanju na resurse porodice (Tomanović, 2021). Istraživanje socijalnih biografija mladih pokazuje da se klasna identifikacija ne percipira kao bitan element habitusa mladih radničke klase (Tomanović, 2021).¹¹ Takođe, karijerne trajektorije i tranzicija u sferu rada postaje fragmentisana (Tomanović, Stanojević, 2015). Ovi elementi (nestanak klasne identifikacije i nelinearna tranzicija u sferu rada) mogu se smatrati pokazateljima detradicalizacije i refleksivne modernizacije, u kontekstu pluralizacije identiteta koji počivaju na agensnosti a ne apriornoj identifikaciji. Čak i ako se ovi procesi mogu povezati sa specifičnim nepovoljnim ekonomskim uslovima Srbije, njegove odlike se bar delimično uklapaju u globalni trend prekarizacije rada i „prinude izbora“ sopstvenih karijernih odluka u nesigurnim uslovima.

¹¹ Pitanje značaja društvenih klasa za refleksivnost „druge modernosti“ ostaje za neku drugu raspravu. Pojam klase gubi svoju popularnost u domaćem akademskom diskursu Srbije. U knjizi apstrakata sa skupa „Promene“ (2022) koji se bavio promenama u regionu poslednjih trideset godina, samo na nekoliko mesta se pominje pojam društvene klase (Bašić, 2022). To ne znači da društvene klase više nisu relevantne, već da nisu koristan instrument za objašnjenje društvenih promena. Mada to nije tema ovog rada, u sklopu teze o slabljenju klasne identifikacije, sociolozi u Srbiji su pokazali da se klasna identifikacija menja na nivou globalnog društva. Ako se klase definišu kao sistemski relevantne grupe u istorijski datom načinu proizvodnje, onda se paralelno odvijaju dva procesa. Sa jedne strane se odvija proces fragmentacije radničke klase i slabljenje sindikata, sa druge strane se artikulišu nove kvazi-klase, kao što su penzioneri i nezaposleni (Cvejić, 2013).

5. Zaključak

U radu smo pokušali da preispitamo održivost teze o retradicionalizaciji u nekim oblastima ukazujući na prepletenost detradicionalizacije sa socijalističkom „tradicijom“, što je u skladu sa Inglehartovom tezom o „pređenom putu“ koji utiče na pravac promena vrednosti i dominantne kulturne matrice. Koristeći izvorni Grosov pojam detradicionalizacije koji razlikuje regulativne i značenjske tradicije, ukazali smo na mogućnost da postoje različite vrste retradicionalizacije, tj. da nisu sve tradicije reverzibilne na isti način i sa istim efektom. Na kraju smo pokazali da tranzicijska „zamrznutost“ procesa, čak i intenzivna degradacija institucionalnih promena, ne podrazumeva potpunu disjunkturu između prve i druge modernizacije. Iako je očekivana prvenstveno u društvima „visoke modernosti“, reflektivna modernizacija se može identifikovati i u posttranzicijskim društvima, kao što je Srbija.

Istraživanje društvene tranzicije u Srbiji pokazuje da su društveni procesi neuklopljivi u matrice kontovskog linearnog razvoja. Konkretni slučajevi poput Srbije ukazuju na nedostatke pristupa koji se oslanjaju na šemu modernizacije. Ako pretpostavimo da je proces retradicionalizacije bio deo tranzicijskih promena, ostaje pitanje koji mehanizam je doveo do njega. Jedna mogućnost je da se nakon „prve“ (socijalističke) modernizacije dogodio reverzibilan proces, tj. da se vraćaju pred-modernizacijski obrascima u sferama koje su bile modernizovane zbog snažnih faktora koji podstiču tradicionalizam. Druga mogućnost je da neki delovi društva nisu ni bili modernizovani u socijalizmu, odnosno da je reč o perzistenciji tradicionalističkih vrednosti po Dimađovom modelu (Inglehart, 2000; Pešić, 2006). U tom slučaju je kriza samo omogućila da tradicijske prakse dođu do izražaja. Skloniji smo da prihvatimo ovu drugu tezu, što su neki primeri u radu i pokazali.

Trebalo bi dalje preispitati teorijski pojam retradicionalizacije. Posebno ako se ima u vidu da se čak i u naučnim pristupima postsocijalističkoj tranziciji, retradicionalizacija često implicitno negativno vrednosno određuje kao „retrogradna“ ili „nazadna“. Iako je često korišćen, pojam retradicionalizacije ostaje dosta nejasan i prepliće se sa drugim pojmovima, posebno sa repatrijarhalizacijom ili desekularizacijom. Nekada autori ne daju nikakvu definiciju, što nije samo odlika istraživanja u Srbiji (Galić, 2018). Čak i kada nije jasno određenje, vrlo često ga prati vrednosna konotacija (npr. „retrogradnost“ u Miletić-Stepanović, 2006). Takođe treba imati na umu da tradicionalistički diskurs nije jednak sa retradicionalizacijom u smislu njene prakse i delanja. Retradicionalizacija ne može označavati samo istorijski specifičnu predmodernost, već se mora dalje nijansirati da objasni mesto tradicije i u društvu reflektivne modernosti. Dalje nijansiranje pojma omogućava da se razume koji aspekti retradicionalizacije imaju značaj, a koji su samo konjunkturni procesi i zamagljuju druge relevantnije procese.

LITERATURA

- Bajović, T. (2013). Postkonfliktna demokratija: politička kultura studenata u Srbiji. U: M. Blagojević, J. Jablanov Maksimović & Bajović, T. (ur.) *(Post)sekularni obrt: religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji* (str. 5–6). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Konrad Adenauer Stiftung; Centar za evropske studije.
- Bašić, G. (2022). *Promene*. Međunarodna naučna konferencija, Beograd, 17–29. oktobar 2022. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Beck, U., Bonss, W. & Lau, C. (2003). The theory of reflexive modernization: Problematic, hypotheses and research programme. *Theory, culture & society*, 20(2), 1–33.
- Beck-Gernsheim, E. (2002). *Reinventing the Family*. Polity Press.
- Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*. Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (2002). Žene i muškarci u Srbiji: urođajavanje cene haosa. U: S. Bolčić & A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 283–314). Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (2013). Predgovor. U: M. Blagojević, J. Jablanov Maksimović & Bajović, T. (ur.) *(Post)sekularni obrt: religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji* (str. 199–251). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Konrad Adenauer Stiftung; Centar za evropske studije.
- Bolčić, S. & Milić, A. (2002) Srbija na kraju milenijuma: kakvo je to društvo. U: S. Bolčić & A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 5–14). Beograd: ISIFF.
- Commercio, M. E. (2015). The politics and economics of “retraditionalization” in Kyrgyzstan and Tajikistan. *Post-Soviet Affairs*, 31(6), 529–556.
- Cvejić, S. (2013). Penzioneri i nezaposleni u klasnoj analizi – slučaj Srbije. U: Lazić (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije* (str. 64–77). Beograd: ISIFF.
- Galić, B. (2018). A Case Study of Retraditionalization and Clericalization of Croatian Society: “Feminist Threat” at the Governing Position of a Higher Education Institution. *Sociologija*, 60(1), 210–225.
- Giddens, A. (1992). *The Consequences of Modernity*. Polity Press.
- Giddens, A. (1996). Affluence, Poverty and the Idea of a Post-Scarcity Society. *Development and Change*, 27(2), 365–377.
- Gross, N. (2005). The Detraditionalization of Intimacy Reconsidered. *Sociological Theory*, 23(3), 286–311.
- Hobsbawm, E. (2013). Introduction: inventing traditions. In: E. Hobsbawm & T. Ranger (eds.), *The invention of tradition*. Cambridge University Press.
- Ignjatović, S. et al. (2011). *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost, Institut društvenih nauka.
- Ignjatović, S. & Bošković A. (2017). Gender Equality in Serbia. In: Anders Ortenblad, Raili Marling, Snjezana Vasiljevic (eds.) *Gender Equality in a Global Perspective* (pp. 198–223). Routledge.
- Ignjatović, S. & Mijić, E. (2017) New Reproductive Technologies and religion in Serbia and Croatia. In: M. Blagojević, Z. Matic (eds.) *Religion in Contemporary Society*. Belgrade: Institute of Social Sciences; Pozarevac: Department of Education and Culture, Serbian Orthodox Diocese of Branicevo.
- Inglehart, R. & Baker, W. E. (2000). Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, 65, 19–51.
- Inglehart R. (2018). *Cultural Evolution: People’s Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press.
- Kirby, E. (2008). *Coexisting detraditionalization and retraditionalization in young white middle class women’s marriage attitudes*. University of Newcastle Callaghan: South Wales, Australia.

<https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/Coexisting-detraditionalization-and-retraditionalization-in-young-white-middle-class-women%E2%80%99s-marriage-attitudes-by-Emma-Kirby-.pdf> (pristupljeno 15. 3. 2023)

- Miletić-Stepanović, V. (2006). Vertikalno proširene porodice u ravni prostorne diferencijacije. U: S. Tomanović (ur.) *Društvo u previranju*. Beograd: ISIFF.
- Milić, A. (2004). Uvod. U: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma* (str. 7–16). Beograd: ISIFF.
- Milinkov, S. (2014). Medijska prezentacija žena pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji: re-tradicionalizacija društva vs. emancipacije na primeru Autonomne pokrajine Vojvodine. *Narodna umjetnost*, 2(51), 173–190.
- Nenova, G. (2021). Questioning the retraditionalization thesis: gender differences in paid and unpaid work in Bulgaria (1970–2010). In: K. Bluhm et al. (eds.) *Gender and Power in Eastern Europe: Changing Concepts of Femininity and Masculinity in Power Relations* (pp. 157–172).
- Nikitović V., Buturović Ž. & Ignjatović S. (2018). Uticaj životnog zadovoljstva na nameru rađanja drugog deteta kod visokoobrazovanih majki. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 167(3): 421–431.
- Pešić, J. (2006). Persistence of traditionalist value orientations in Serbia. *Sociologija*, 48(4), 289–307.
- Republički zavod za statistiku (2020). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2021). *Statistički godišnjak Republike Srbije*. Beograd.
- Šobot, A. (2022). *Niske stope rađanja i rodne uloge: teorijski okvir i praktični izazovi*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Rašević, M. & Sedlecki, K. (2011). Pitanje postojanja abortusne kulture u Srbiji. *Stanovništvo*, 49(1), 1–13.
- Tomanović, S. (2021). *Na svom putu: longitudinalno kvalitativno istraživanje socijalnih biografija mladih*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Tomanović, S. & Ignjatović, S. (2004). Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja. U: S. Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 39–64). Beograd: CPA/CPS.
- Tomanović, S. & Stanojević, D. (2015). *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Tomanović, S., Ljubičić, M. & Stanojević, D. (2014). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija*. Beograd: Čigoja i ISIFF.
- Vujadinović, D. (2006). Tranzicijski procesi, politička kultura i civilno društvo – Srbija, Crna Gora, Hrvatska. U: S. Mihajlović (ur.) *Pet godina tranzicije u Srbiji* (str. 178–199). Beograd: Socijaldemokratski klub: Fondacija Friedrich Ebert.

Post-socialist Serbia between Retraditionalisation and Reflexive Modernization

Abstract

The retraditionalisation thesis has been used to explain the transformation of post-socialist societies, notably in family life and gender relations. Retraditionalisation is understood as a return of the pre-modern, traditional norms and values. It has been widely claimed that retraditionalisation had a negative impact on the legacy of the socialist modernisation in Serbia. The paper proposes an approach that rejects the monolithic concepts of modernisation and retraditionalisation, analysing changes in family life and gender norms. First, the thesis on re-traditionalisation in the relevant domains was re-examined, indicating that the traditional patterns have rather survived through socialism, than their revival in post-socialism. There are socialist traditions that have persisted as the legacy of the socialist modernisation and shaped the dominant cultural patterns in post-socialism. Second, retraditionalisation was refined by distinguishing regulative and meaningful traditions to indicate different types of retraditionalisation in the identified cases. Finally, we identified reflexive modernisation in the society of Serbia, even though it has undergone a negative transformational path and falls short of the criteria to be considered a society of "second modernity".

Keywords: retraditionalisation, detraditionalisation, reflexive modernization, post-socialist transition, Serbia

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.644:324]:159.923.072((497-15))(082)
94(497.1)"1991/1995" (082)

PROMENE : postjugoslovenski prostor tri decenije kasnije /
urednik Goran Bašić. – Beograd : Institut društvenih nauka, 2024
(Beograd : RIC grafičkog inženjerstva TMF). – 341 str. : ilustr. ; 24 cm.

„Zbornik radova 'Promene' rezultat sadrži priloge učesnika sa
istoimene međunarodne konferencije koja je održana od 27. do 29.
oktobra 2022. god.“ → стр. 7. – Fotografije učesnika. – Tiraž 200.
– Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz
svaki rad. – Summary.

ISBN 978-86-7093-275-3

а) Друштвени ставови – Западни Балкан – Зборници

б) Неолиберализам – Зборници

в) Југославија – Распад – 1991–1995 – Зборници

COBISS.SR-ID 144819209